

Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból)*

A *deixis* terminus eredetét tekintve az ógörög grammatikákban megjelenő, 'rámutatás' értelemben használt *δειξίς* műszóra vezethető vissza. A deiktikus – vagy más elnevezéssel: indexikus (vö. pl. Bar-Hillel 1970/1997, Levinson 2004) – nyelvi elemek közé azokat a mutató és személyes névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és morfológiai lehetőségeket soroljuk,

* Ez a dolgozat egy fejezete annak a most készülő nagyobb munkának, amely a funkcionális kognitív pragmatika főbb kérdéseibe kíván bevezetést nyújtani. A dolgozat a Bolyai János kutatási ösztöndíj és az OTKA K 76878 pályázat támogatásával készült.

amelyek segítségével a megnyilatkozó közvetlenül tud utalni a beszédhelyzetre, vagyis nyelvi tevékenységének szituációs kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire. A deixis jelenségét a pragmatikai hagyományban ennél fogva úgy szokás értelmezni, mint az egyik legnyilvánvalóbb bizonyítékát annak, hogy a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat magában a nyelvi rendszerben is kifejeződik (l. erre Levinson 1983/1992: 54–96). Mindez azt is jelenti egyben, hogy a deixis szorosan összefügg a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésének (l. Sinha 1999), más szóval episztemikus lehorgonyzásának (l. erre Brisard 2002, Langacker 2002) a kérdéseivel.

A dolgozat a következőképpen épül fel. Először a deixis fogalomértelmezéséhez kapcsolódó legfontosabb kérdéseket tárgyalja (1.). Ezt követően bemutatja a deixis különböző fajtáit (2.), majd a deixis működésének alapvető sajátosságaira helyezi a hangsúlyt (3.).

1. A deixis fogalma

A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a **résztevők fizikai és társas világát**, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak (l. Verschueren 1999: 75–114, valamint Tátrai 2004). Mindez azt jelenti, hogy a deiktikus kifejezések sikeres referenciális értelmezése megköveteli a beszédhelyzet ismeretét.

(1) Most eljössz innen!

Az (1)-ben szereplő mondat mindhárom szava deiktikus kifejezés. Referenciális értelmezésük tehát csakis annak a fizikai és társas környezetnek a feldolgozásával oldható meg, amelyben ez a mondat – akár önálló megnyilatkozásként, akár egy terjedelmesebb megnyilatkozás részeként – elhangzik. A *most* ugyanis a beszédesemény idejére vonatkozik, így a referenciális értelmezéshez tudnunk kell, mikor hangzott el a megnyilatkozás. Emellett a beszédesemény terének az ismeretére is szükség van. Az *innen* ugyanis a mozgás kiindulópontjaként az éppen megnyilatkozó személy térbeli elhelyezkedését jelöli meg, az *eljössz* pedig azt jelöli, hogy ez a mozgás a beszédesemény két résztvevőjének, a megnyilatkozónak és a címzettnek az együttes mozgásával azonos. A címzettet ugyanis az *eljössz* igealak E/2. személyragja deiktikusan jelöli is, és ezzel a beszédesemény társas viszonyaival kapcsolatos ismeretek is szerepet kapnak az értelmezésben.

A deixis jelensége a nyelvi megismerésnek mind a fiziológiai, mind a diszkurzív alapjaival szorosan összefügg (l. erről Sinha 1999, 2001). Mivel az értelmezésbe bevonjuk a beszédesemény fizikai világát, természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a térbeli és időbeli viszonyokat a megnyilatkozó a saját testéből kiindulva tapasztalja meg, illetve dolgozza fel. Mindamellet attól sem tekinthetünk el, hogy a deixis művelete társas interakciót feltételez. A deiktikus kifejezéseket a megnyilatkozó annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédhelyzetre, pontosabban a beszédhelyzethez szorosan kötődő dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére irányítsa. Ennek keretében pedig a beszédeseménynek nemcsak a tér- és az időbeli, hanem a személyközi viszonyai is jelölődhetnek. Az előbbi viszonyok megjelenítésére a **térdeixis (2.2.)** és az **idődeixis (2.3.)**, az utóbbi viszonyok megjelenítésére pedig a **társas deixis (2.1.)** elnevezést használjuk.

A deixis művelete azonban nemcsak a résztvevők fizikai és szociális világát vonhatja be a diskurzus referenciális értelmezésének a folyamatába. Bizonyos deiktikus kifejezések vonatkozhatnak magára a diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire is.

(2) Ezt el kell mesélnem nektek.

A (2)-ben található *ezt* mutató névmás ez esetben nem valamilyen, a résztvevők fizikai világában jelen lévő entitásra vonatkozik, hanem magára a diskurzusra, pontosabban arra a történetre, amelyet a megnyilatkozó az adott diskurzus keretében elbeszélni szándékozik a maga címzettjeinek. A referenciális értelmezhetőséget tekintve a deixis ezen sajátos lehetősége – a **diskurzusdeixis (2.4)** – lényegileg különbözik a korábban említett lehetőségektől. A beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyait megjelöltő deixist, mivel a deiktikus kifejezések ez esetben a diskurzusra „külső” környezetére vonatkoznak, az úgynevezett **exoforikus referenciával** jellemzi. A diskurzusra rámutató deixis viszont nem exoforikus, hanem **endoforikus referenciával** jellemezhető (l. Halliday–Hasan 1976, vö. még Tolcsvai Nagy 2001: 175–80). Az ilyen deiktikus kifejezések ugyanis nem a szituatív tényezőket vonják be az értelmezésbe, hanem magát a diskurzust, illetve annak „belső” szerveződését teszik reflexió tárgyává (l. erről Tátrai 2006). Mindazonáltal azt is hangsúlyozni kell, hogy a diskurzusdeixis szoros kapcsolatot tart fenn a térdeixissel és az idődeixissel. A diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire vonatkozó deiktikus kifejezések ugyanis – a metaforizációban rejlt lehetőségeket kiaknázva – magát a diskurzust is olyan jelenséggént reprezentálják, mint amely tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkezik.

A deixis nemcsak a fentebb vázoltak alapján tartható többé-kevésbé heterogén jelenségeket átfogó, meglehetősen összetett kategóriának. Különbség tehető ugyanis a deiktikus nyelvi kifejezések gesztusokkal kísért, illetőleg szimbolikus használata között (l. Fillmore 1975). A **gesztusokkal kísért használat** során a verbális és a nonverbális jelek együttesen töltenek be deiktikus funkciót. A **szimbolikus használat** viszont csupán a beszédesemény alapvető személyközi, illetőleg térbeli-időbeli paramétereinek (*ki mondja kinek?, hol mondja?, mikor mondja?*) ismeretét követelik meg.

(3) Ez az enyém, az a tiéd.

A (3)-ban szereplő *ez* és *az* mutató névmásokról mint deiktikus nyelvi kifejezésekről leginkább az feltételezhető, hogy olyan tárgyakra vonatkoznak, amelyek a beszédesemény fizikai terében helyezkednek el. Sikeres referenciális értelmezésükhöz szükség van tehát a diskurzus fizikai világának folyamatos megfigyelésére, a beszédesemény térbeli viszonyainak a feldolgozására. Továbbá szükség van arra is, hogy a megnyilatkozó valamilyen gesztussal (például kézmozdulattal és/vagy pillantással) egyértelművé tegye a beszédpartnerre számára, hogy az esetlegesen megfigyelt tárgyak közül melyik kettőre fókuszáljon, és melyikre először, aztán melyikre másodsor. A (3)-ban ugyancsak szereplő *enyém* és *tiéd* személyes (azon belül: birtokos) névmások mint deiktikus nyelvi kifejezések sikeres referenciális értelmezése viszont nem követeli meg a gesztushasználatot. Hasonlóan az (1)-ben található kifejezésekhez (*most, eljössz, innen*), e nyelvi szimbólumok is önmagukban, gesztusok segítségével valósítják meg a deixis műveletét. Ezek a prototipikus deiktikus kifejezések ugyanis olyan kontextuális összetevőkre utalnak, amelyeket a befogadó a beszédhelyzet alapvető viszonyaival kapcsolatos előismeretei alapján sikerrel azonosítani tud.

Az (1–3) példák is azt erősítik, hogy a deiktikus nyelvi elemek alkalmazásának és szerveződésének vizsgálata során a közvetlen interakciós (szemtől szembeni) kommunikációs helyzetekből célszerű kiindulni. Annál is inkább, mert a deixis jelensége a közvetlen interakció feltételei között alakult ki (vö. Lyons 1977: 637–8). Ám a deixis tisztán nyelvi, szimbolikus használata azokban a közvetett interakcióval jellemezhető kommunikációs helyzetekben is megfigyelhető, amelyekben a befogadónak nincs meg az a lehetősége, hogy a megnyilatkozó fizikai körülményeiről közvetlenül, érzékszervi úton informálódjék. A beszédhelyzet alapvető tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak az ismerete (*én, te, itt, most*) azonban megfelelő kiindulópontot nyújt a sikeres referenciális értelmezéshez.

A deixis kategóriájának prototípuselvű nyitottságát mutatja az is, hogy a deixis körébe vont bizonyos nyelvi szimbólumok esetenként nem töltenek be prototipikusan **deiktikus funkciót**. Nem

nehéz ugyanis példákat találni olyan nyelvi kifejezésekre, amelyek a deiktikus funkció mellett esetenként **anaforikus funkciót** is betöltenek.

- (4) Gábor az ablaknál ácsorgott. Benedek ott figyelt fel rá először.

A (4) második mondatában szereplő *rá* személyes névmás anaforaként, vagyis egy koreferenciális viszonyrendszer elemeként is funkcionál (l. erről Tolcsvai Nagy 2001: 180–242). Sikeres értelmezéséhez ugyanis figyelembe kell venni egy másik diskurzusbeli elemet, az első mondatban szereplő *Gábor* tulajdonnevet is, amely az antecedens szerepét tölti be. Ez a két szövegbeli elem így – a koreferencia lehetőségét kiaknázva – együtt vonatkozik ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra, vagyis ugyanarra a referensre. Habár a *rá* névmás nem a résztvevők fizikai világában megfigyelhető személyre vonatkozik, részlegesen mégis megőrzi valamelyest a maga deiktikus jellegét. Annyi ugyanis mindenképpen elmondható róla, hogy olyan harmadik személyt jelöl, aki nem részese a beszédeseleménynek, azaz nem tölti be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét. A (4)-ben a *rá* személyes névmáshoz hasonló módon értelmezhető a szintén a második mondatban található *ott* távolra mutató névmás. E diskurzusbeli elem anaforaként az első mondatban szereplő *az ablaknál* antecedenssel együtt hoz létre koreferenciális viszonyt. A (4)-ben szereplő *ott* mutató névmásnak azonban – annak ellenére, hogy nem egy perceptuálisan feldolgozható helyre vonatkozik – nem tűnik el teljesen a deiktikus funkciója sem. Olyan helyet jelenít meg ugyanis, amely a megnyilatkozó éppen aktuális térbeli elhelyezkedésétől meglehetősen távol esik.

A deixis fogalomértelmezése szempontjából központi jelentősége van annak, hogy a diskurzusban megjelenő különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem egocentrikus módon szerveződnek (Bühler 1934). Ez a megismerés fiziológiai meghatározottságával szorosan összefüggő egocentrizmus úgy érvényesül, hogy a résztvevők fizikai és szociális világának speciális pontjaira utaló deiktikus kifejezéseket egy **deiktikus centrumhoz (3.)** viszonyítva értelmezzük, amely a referenciális tájékozódás kiindulópontjaként funkcionál. Ezt a tájékozódási központot tesszük nyelviileg explicitté az *én, itt, most* deiktikus nyelvi kifejezések, amelyek ennél fogva a deixis leginkább prototipikus nyelvi reprezentációinak tarthatók. Mindazonáltal itt is hangsúlyozni kell, hogy ez az egocentrizmus a beszédeselemény résztvevői között létrejövő interszubjektív viszonyrendszer keretében működik. Másképpen szólva: a deixis működésében a nyelvi megismerésnek nemcsak a fiziológiai, hanem a diszkurzív meghatározottsága is fontos szerepet játszik. A megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával ugyanis arra készíti a címzettjét, hogy az a figyelmet a beszédhelyzet bizonyos aspektusaira irányítsa, és azokat abból a kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált. Mindez pedig azt jelenti, hogy a címzett képes arra, hogy a tér- és az időbeli, valamint a társas viszonyokat a sajátjától eltérő kiindulópontból dolgozza fel. Ám erre természetesen nemcsak a mindenkori címzett képes, hanem a mindenkori megnyilatkozó is (l. Tomasello 1999/2002: 103–43).

- (5) Gábor az ablaknál ácsorgott. Benedek itt figyelt fel rá először.

Az (5) annyiban különbözik a (4)-től, hogy ennek második mondatában nem a távolra mutató *ott*, hanem a közelre mutató *itt* névmás szerepel. Ez a deiktikus kifejezés itt azonban nem a megnyilatkozó aktuális térbeli elhelyezkedését jelenti meg: a térbeli tájékozódás középpontjaként a *Gábor* nevű szereplőnek az elhelyezkedését jelöli ki. A megnyilatkozóknak ugyanis lehetősége van a **deiktikus kivételre (3.)**, vagyis arra, hogy a deiktikus centrumot – részben vagy egészben – áthelyezze valaki másra, vagy esetleg valami másra.

2. A deixis fajtái

2.1. A társas deixis

A **társas deixis** fogalma azokat a nyelvi műveleteket fogja át, amelyek a beszédesemény szociális világának feldolgozásából származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A társas deixis – az említett kontextuális ismeretek mozgósításával – a szóba kerülő referenciális jelenet személyközi viszonyainak a megértéséhez járul hozzá. A társas deixis egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, másfelől a résztvevők társadalmi szerepviszonyait teszi felismerhetővé, illetőleg alakíthatóvá. A résztvevői szerepek megjelenítésének kérdéseit a személydeixis, az azokhoz szorosan kapcsolódó társadalmi szerepviszonyok kifejezésének problémáit pedig az attitűddeixis fogalma öleli fel.

A **személydeixis** legszembevetőbb esetei a megnyilatkozót jelölő első személyű és a címzettet jelölő második személyű személyes névmások. A magyarban azonban a résztvevői szerepekre történő utalásnak más nyelvi lehetősége is van. A személyes névmások, illetve azok ragozott alakjai mellett a személydeixis az ígealakokban, valamint a birtokos személyjeles főnevekben és névutókban morfológiailag is kifejeződhet.

- (6a) I love you.
- (6b) Kocham cię.
- (6c) Szeretlek.

Az angol nyelvű (6a)-ban mind az első, mind a második személyt névmás (*I, you*) jelöli. A lengyel nyelvű (6b)-ben viszont csak a második személyt jelöli névmás (*cię*), az első személyt az ígéhez kapcsolódó inflexió morféma (*-m*) fejezi ki. Mint említettük, a magyar nyelv is gyakran él ez utóbbi lehetőséggel. Ám egyedülállóan mondható abban, hogy – mint a (6c)-ben látható – egyetlen morfémában, a *-lak/-lek* suffixumban egyszerre is ki tudja fejezni az első személyű alanyt és a második személyű tárgyat (l. Verschueren 1999: 78). Az első és a második személyű formák tehát – legyenek azok akár személyes névmások, akár részben azokból kialakult inflexió morfémák – prototipikus deiktikus kifejezések, mivel sikeres értelmezésük a beszédesemény résztvevőinek ismeretét követeli meg. A második személyű formáknak mindazonáltal létezik olyan deiktikus használata is, amely kevésbé prototipikus.

- (7) Nem tudhatod, mit hoz a holnap.

A (7)-ben található második személyű forma nem annyira egy konkrét címzettet, sokkal inkább általános alanyt jelöl (vö. *Az ember nem tudhatja, mit hoz a holnap*). Így ebben az esetben az aktuális beszédesemény személyközi viszonyainak ismerete kevésbé játszik szerepet a második személyű kifejezés sikeres értelmezésben. Ám azt is érdemes megjegyezni, hogy a második személyű formák általános alanyként történő használata a magyarban korántsem tűnik annyira elterjednek, mint például az angolban (vö. Marmaridou 2000: 77–8).

A személydeixissel összefüggésben nemcsak az egyes, hanem a többes szám első és második személyű formákat is meg kell említeni, amelyek esetében talán még összetettebb problémával állunk szemben. A többes szám első személyű formákkal kapcsolatban csak az úgynevezett „királyi

többes"-ről mondható el, hogy több 'én'-t jelöl, akkor is inkább jogi, mint természetes személyeket. Ám ha ettől a meglehetősen korlátozott „ceremoniális” használattól eltekintünk, akkor is számolnunk kell a 'mi' két alapvető használati lehetőségével. Az inkluzív használat esetén a többes szám első személy a megnyilatkozó (és esetleg egyéb harmadik személy vagy személyek) mellett a címzett(ek)et is magában foglalja. Az exkluzív használat esetén viszont a címzett kimarad a körből, csakis a megnyilatkozóra és egyéb harmadik személy(ek)re vonatkozik a többes szám első személyű forma. Ha a többes szám nem foglalja magában a címzettet, a deiktikus jelleg kevésbé erőteljesen érvényesül, mint a két résztvevői szerepet egyaránt felölelő inkluzív használat esetében. Mindazonáltal ebben az utóbbi esetben is van példa a deiktikus kifejezés korántsem prototipikus alkalmazására.

(8) Nem tudhatjuk, mit hoz a holnap.

Ahogy a (7)-ben az egyes szám második személy, úgy a (8)-ban a többes szám első személy teszi lehetővé az általános alany jelölését. A többes szám első személy alkalmazása mindenesetre egy fokkal nagyobb empátiáról tanúskodik, hiszen a megnyilatkozó azonosulását, szolidaritását is kifejezésre juttatja. Ám a 'mi' ennél nagyobb empátia kifejezésére is alkalmas.

(9) Hogy vagyunk, kedveském, hogy vagyunk?

A (9) a 'mi' úgynevezett empátikus használatát kívánja szemléltetni. A megnyilatkozó – például egy orvos, egy szomszéd vagy egy rendőr – esetenként úgy is alkalmazhatja a T/1. alakokat, hogy azokat önmagára csak áttételesen vonatkoztatja. Ám konvencionális megoldásként mindez már nem feltétlenül fejez ki valódi együttérzést (*Haladjunk, kérem, haladjunk!*).

Nemcsak a többes szám első személyű formáknak van kétféle alapvető használata, hanem a többes szám második személyű formáknak is. A 'ti' vonatkozhat egyfelől több címzetre, hiszen jelölhet több személyből álló hallgatóságot, másfelől azonban van olyan használata is, amikor a címzett(ek) mellett más, a beszédeseményen kívüli személy(ek)et is magában foglal. Mindazonáltal a T/1. és a T/2. formákról általánosságban az állapítható meg, hogy alapesetben egyértelmű deiktikus funkciót töltenek be, hiszen sikeres értelmezésükhöz szükséges a beszédesemény legalább egyik résztvevőjének az azonosítása. Ez alól csak a (8)-hoz hasonló, erőteljes általánosítást kifejező megoldások jelentenek kivételt, hiszen ekkor a kifejezések deiktikus jellege háttérbe szorul.

A személydeixis szempontjából az első és a második, illetve a harmadik személyű nyelvi formák (névmások és inflexiós morfémák) használata között alapvető, mélyen gyökerező különbség van. A harmadik személy deiktikus funkcióját ugyanis csakis az első és második személy deiktikus funkciójához képest, mégpedig tagadólag lehet meghatározni. A harmadik személyű deiktikus kifejezések vonatkozhatnak bárkire, aki nem résztvevője a beszédeseménynek, vagyis nem tölti be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét. Ha ugyanis egy ilyen személy a beszédesemény részesévé válna, már nem harmadik, hanem első vagy második személyű deiktikus kifejezések jelölnék őt. (Kivéve természetesen az önmagáról harmadik személyben beszélő Julius Ceasart, akire a 3. pontban még visszatérünk.)

(10) Ő esetleg velünk jöhet, ő viszont semmiképpen sem.

Ha a beszédesemény résztvevőit nem is jelölhetik, a harmadik személyű deiktikus kifejezések azért vonatkozathatók – általában gesztussal kísérve – a beszédesemény fizikai világában jelen lévő egyéb személyekre. Ahogy a (10) is példázza, a harmadik személyű deiktikus kifejezéseknek létezik gesztussal kísért használata. Egy (10)-hez hasonló megnyilatkozás csak közvetlen interakcióban működhet sikeresen, ahol a megnyilatkozónak lehetősége nyílik arra, hogy a gesztusaival tegye

egyértelművé, a beszédshituációban kire is vonatkozik az egyik, és kire a másik harmadik személyű névmás.

Az első és a második, illetve a harmadik személyű deixis megkülönböztetését még indokoltabbá teszi az a tény, hogy a harmadik személy – ellentétben az 'én' és a 'te' használatával – nemcsak deiktikus, hanem anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban is szerepelhet (vö. Fillmore 1975: 40–2, Lyons 1977: 660–1). Ahogy arról korábban a (4) kapcsán már szó esett, az anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban használt harmadik személyű formák nem a beszédshituációban jelen lévő harmadik személyre utalnak. Ennélfogva referenciális értelmezésükhöz nem szükséges a beszédshemény fizikai világának az ismerete.

(11) Végre feltűnt a kalauz. Őt vártam már percek óta.

A (11)-ben az *őt* harmadik személyű névmás az *a kalauz* szövegbeli elemmel együtt (koreferenciális kapcsolatot teremtve) válik értelmezhetővé. Az első és a második személyű formák azonban nem tölthetnek be olyan anaforikus funkciót, nem hozhatnak létre olyan koreferenciális viszonyt, mint a harmadik személyű formák (a névmási koreferenciáról l. Pléh 1998: 164–71, valamint Tolcsvai Nagy 2001: 200–12). Sikeres referenciális értelmezésük ugyanis megköveteli a beszédshemény résztvevőinek az ismeretét: az 'én' mindig a megnyilatkozóra, a 'te' pedig mindig a befogadóra vonatkoztatva értelmezhető.

(12a) Én is vártam – mondta Kornél.

(12b) Te is várj! – mondta Kornél a barátjának.

(12c) Ő is várhat – mondta Kornél a kalauz felé pillantva.

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a (12a) és a (12b) példában koreferenciális kapcsolat van az *én* és a *Kornél*, illetve a *te* és a *barátjának* diskurzusbeli elemek között, holott itt csak arról van szó, hogy a beszélő Kornél szavainak egyenes idézése után ismerteti annak kontextusát, legalábbis ami a résztvevői szerepeket illeti. Következésképpen az *én*, illetve a *te* deiktikus nyelvi elemek, Kornél megnyilatkozásának részeként, beágyazódnak az őt idéző aktuális beszélő szövegébe. A (12c)-ben a harmadik személyű névmásnak is a beágyazott deiktikus használatára találunk példát, hiszen az *ő* az aktuális megnyilatkozó által ismertetett szituációban jelen lévő harmadik személyre, a kalauzra mutat rá, mégpedig az idézett beszélő gesztusával kísérve.

A személydeixisről általánosságban az állapítható meg, hogy az első és a második személyű nyelvi formák általában prototipikus, szimbolikus használattal jellemezhető deiktikus kifejezéseként funkcionálnak, amelyek a beszédshemény résztvevőire, vagyis a kontextus társas világának központi szereplőire vonatkoznak. A harmadik személyű deiktikus kifejezések viszont, amelyek a beszédsheményen kívül eső személyekre vonatkoznak, nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak. Nem jellemzi őket ugyanis a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy gesztussal kísért használatot, vagy anaforikus (esetleg kataforikus) használatot követel meg.

Esetenként azonban előfordulhat a harmadik személyű deiktikus kifejezésnek olyan sajátos használata is, amely megkülönböztethető mind a gesztussal kísért, mind az anaforikus használattól.

(13) Na, beszéltél velem?

A (13)-ban az E/3. személyes névmás ragozott formája (*velem*) olyasvalakire vonatkozik, aki nincs jelen a beszédshituációban sem, és akit a diskurzus korábbi részében sem említettek meg. Ám a résztvevők bizonyos tematikus háttérismeretei elegendőek lehetnek a sikeres referenciális értelmezéshez. Elképzelhető ugyanis, hogy a (13)-ban szereplő kérdés címzettjének valamely harmadik személy-

lyel (pl. az apjával, a kedvesével, a főnökével, a szomszédjával stb.) mostanság különösen fontos megbeszéltnivalója van, és ezt a megnyilatkozó is nagyon jól tudja. A diskurzus résztvevőinek így nem szükséges egyéb módon kifejtetté tenniük, hogy kire is vonatkozik az E/3. forma.

A személydeixisekhez szorosan kötődik az **attitűddeixis**, amely a diskurzus résztvevőinek társadalmi viszonyait, illetőleg viszonyulásait juttatja kifejezésre. A társadalmi viszonyok jelölése ugyanis a résztvevői szerepviszonyokhoz kapcsolódva válik lehetővé, illetve értelmezhetővé (l. Verschueren 1999: 20–1, továbbá vö. még Yule 1996: 10–1, valamint Marmaridou 2000: 74–81). Az attitűddeixis jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban a tegező és nem tegező alakok, a különböző felszólító és megszólító formák. E deiktikus kifejezések a megnyilatkozó és a címzettek között fennálló, pontosabban diskurzusról diskurzusra újra és újra létrejövő társadalmi kapcsolatot, egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt társadalmi viszonyt, valamint a közöttük lévő társadalmi távolságot (közelséget) teszik megjeleníthetővé.

- (14a) Pista, te hol laksz?
- (14b) István, maga hol lakik?
- (14c) Besenyő úr, ön hol lakik?
- (14d) Főnök úr, hol tetszik lakni?

A (14a–d) példákából látható, hogy a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek a címzethez fűződő társadalmi viszonyulás kifejezésére tegező (14a) és nem tegező (14b–d) megoldásokat is alkalmaznak. A magyar nyelvben az általában bizalmasabb, közvetlenebb viszonyt kifejező tegezéssel szemben többféle, a társadalmi távolságot érzékeltető megoldás kínálkozik. A társadalmi távolságot kiemelő, de azért familiárisabb viszonyt tételező magázás (14b) és az egyértelműen formális kapcsolatot megjelenítő önözés (14c) mellett – azokkal akár kombinálódva – lehetőség van a kimondottan udvariasnak ható tetszikelésre (14d) is. E nem tegező, távolságtartó megoldások közös jellemzője, hogy a címzett jelölésére harmadik személyű – tehát alapesetben a beszédeseményen kívül eső, a résztvevőktől általában térben is távolabb elhelyezkedő személyre vonatkozó – formákat alkalmaznak. E harmadik személyű inflexiós morfémák (igeragok és névszójelek) a beszélő és címzettje közötti társadalmi távolság metaforikus megjelenítését, kiemelését teszik lehetővé (l. Yule 1996: 10–1, valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165). A (14a–d) azt is szemléltetik néhány példával, hogy a tegező és a nem tegező formák mellett a címzett megszólítására alkalmazható különféle megoldások (*Pista, István, Besenyő úr, Főnök úr*) is kifejezhetik a megnyilatkozó társadalmi viszonyulását. Ezek a megoldások természetesen közel sem merítik ki a magyarra jellemző megszólítási lehetőségeket, ahogy ezt a (9)-ben szereplő *kedveském* megszólítás is egyértelművé teheti. Annyi mindenesetre megjegyezhető, hogy a magyar beszélők a megszólításokat a tegező és a nem tegező formákkal kombinálva árnyaltan ki tudják fejezni a résztvevők közötti különféle társadalmi relációkat (l. erről bővebben Domonkosi 2002). A (14a–d) ebből csak néhány jellemző együttállást mutatott be.

Mindazonáltal az attitűddeixis nemcsak a megnyilatkozó és a címzett(ek) viszonylatában értelmezhető. A megnyilatkozó ugyanis az egyéb harmadik személyekhez fűződő társadalmi viszonyulását is kifejezi azzal, ahogy ezt a harmadik személyt megemlíti. A *Pista, István, Besenyő úr, Főnök úr* kifejezésekkel például nemcsak megszólítani lehet valakit, hanem meg is lehet említeni. A megemlítés pedig a harmadik személy vonatkozásában ugyanúgy megjeleníti a megnyilatkozó társadalmi viszonyulását, mint a megszólítás a második személy vonatkozásában. Mindamellet a beszédesevények résztvevőinek társadalmi viszonyát megjelenítő kifejezések tekinthetők az attitűddeixis prototipikus formáinak, nem pedig az egyéb harmadik személyeket megemlítő formák. Utóbbiak inkább a társas deixis kategóriájának nyitottságára figyelmeztetnek.

2.2. A térdeixis

A **térdeixis** fogalma azokat a nyelvi műveleteket fogja egybe, amelyek a beszédesemény fizikai világának megfigyeléséből származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A térdeixis úgy járul hozzá a diskurzus sikeres referenciális értelmezéséhez, hogy annak térbeli viszonyait közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja.

A nyelvi megismerésre általában, a deixis jelenségére pedig különösképpen igaz, hogy alapvető szerepet játszik benne az embereket körülvevő fizikai világ megtapasztalása, térbeli viszonyainak feldolgozása. A nemtegező formák is azt mutatták, hogy a térbeliséggel összefüggő kifejezések alapul szolgálhatnak a társadalmi viszonyok metaforikus kifejezéséhez. Ám ez egyáltalán nem elszigetelt jelenség, nem csak a társas deixissel kapcsolatban figyelhető meg. Az időbeli (2.3.) és a diskurzusbeli (2.4.) viszonyok deiktikus kifejezése is több esetben szoros kapcsolatot tart fenn a térbeli viszonyok nyelvi megjelenítésével (l. Marmaridou 2000: 86–116).

- (15a) Itt nincs akkora zaj.
- (15b) Itt az ideje indulni.
- (15c) Itt nem térhetünk ki minden részletre.

Az *itt* határozószói névmás a térdeixis prototipikus kifejezőeszköze. A (15a–c) példákat tekintve azonban csak a (15a)-ban szereplő *itt* jelöl konkrét, fizikai helyet. E deiktikus kifejezés a (15b)-ben egy adott időpontot, a (15c)-ben pedig a diskurzus egy adott pontját jeleníti meg AZ IDŐ TÉR, illetve A DISKURZUS TÉR fogalmi metaforák segítségével.

A térdeixis nemcsak alapvető, hanem meglehetősen összetett és nyitott kategória is egyben.

- (16a) Ide leülhetünk, nem?
- (16b) Ez a kötelező olvasmányok listája?
- (16c) Ez izgalmasnak ígérkezik.
- (16d) Miért nézett úgy?
- (16e) És ez így marad?
- (16f) Nem ilyenek képzeltem, nem gondoltam, hogy ekkora feje van.
- (16g) Hogy lehet valakinek annyi jegyzete?
- (16h) Ő tartja az előadást.
- (16i) Most hagyjuk abba.
- (16j) Ennyi példa elég lesz.

A térdeixis prototipikus nyelvi lehetőségei a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg oda-képzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásuk kiindulópontját, célpontját vagy éppen irányát jelölik. E szűkebben **helydeixis**nek nevezett művelet legtipikusabb esetei a magyarban az *itt, ott, ide, oda, innen, onnan, innét, onnét* stb. határozószói névmások, ahogy ezt a (16a)-n kívül a korábban tárgyalt (1), (4), (5) és (15a) példák is szemléltetik. Helydeixisként funkcionálhatnak továbbá bizonyos helyhatározószók is (*közel, távol, jobbra, balra, előtt, hátul, alul, felül* stb.), amennyiben értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének ismeretét. Ahogy azonban azt a (3)-hoz hasonlóan a (16b) is mutatja, a térdeixis nemcsak konkrét helyre, hanem a beszédesemény terében elhelyezkedő dologra is vonatkozhat, sőt – ahogy azt a (16c) példázza – esetenként egész eseményt is jelölhet. Az *ez, az* mutató névmások ragozott alakjai (*erre, arra, ettől, attól, ebbe, abba, ebből, abból* stb.) mindamellet azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a résztvevők fizikai terében elhelyezkedő dolgok egyúttal a térbeli viszonyítás alapjául is szolgálnak. A magas, illetve mély hangrendű alappárok lehetőséget adnak a közel(ebb)i, illetve a távol(abb)i szembeállítására. Emellett a térdeixis keretében értelmezhetők azok a deiktikus kifejezéseként funkcionáló további mutató

névmások is, amelyek nem dologra vonatkoznak, hanem módra, mint a (16d)-ben az *úgy*, állapotra, mint a (16e)-ben az *így*, minőségre, mint a (16f)-ben az *ilyennek* és az *ekkorra*, vagy mennyiségre, mint a (16g)-ben az *annyi*. Sőt ezeken kívül azok a mutató névmások is értelmezhetők a térdeixis keretében, amelyek egyéb körülményeket fejeznek ki (*emiatt*, *amiatt*, *ezzel*, *azzal*, *ennyire*, *annyira*, *ezzé*, *azzá* stb.). A felsorolt kifejezések deiktikus használatának közös jellemzője ugyanis, hogy sikeres referenciális értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének a megfigyelését, illetőleg feldolgozását. Mindamellett – ahogy arról az 1. pontban, a (4–5) példák kapcsán szó esett – e nyelvi formáknak természetesen nem kizárt az anaforikus vagy a kataforikus használata sem (2.4.).

A fentebb mondottak érvényesek a (16h)-ben szereplő *ő* személyes névmásra is. A résztvevői szerepeket megjelenítő személydeixis kategóriáját azonban mégis érdemes az előbbiektől egyértelműbben elválasztani a térdeixis kategóriájától. A beszédesemény résztvevőit és az azon kívül eső személyeket ugyanis nem egyszerűen csak térben érzékelhető entitásokként értelmezzük, hanem elsősorban egy társas, diszkurzív viszonyrendszer szereplőiként. Az 'én' és a 'te' jelenítik meg az alapvető diszkurzív résztvevői szerepeket. Az 'ő' szerepe ebben a viszonylatban negatívan határozható meg: olyan személyre osztható, aki – habár a beszédhelyzetben jelen lehet – nem részese magának a beszédeseménynek. Ám az 'ő' szerepe pozitívan is megközelíthető: szemben az 'az' -zal, olyan entitást jelöl, akivel diszkurzív viszonyba lehet kerülni. Mindazonáltal a beszédhelyzet szereplői nemcsak a személyközi, hanem a térbeli tájékozódás viszonyítási pontjaként is megjelenhetnek. Erről a személyes névmások bizonyos ragozott formái (*tőlem*, *nálad*, *hozzá* stb.), továbbá egyes névutók személyragos alakjai (*alattam*, *mögöttem*, *előtte* stb.) tanúskodnak.

A (16i)-ban szereplő *most* értelmezése, amely ez esetben a megnyilatkozás elhangzásának idejét is magában foglaló rövid időtartamot jelöl, ugyancsak megköveteli a résztvevők fizikai világának az ismeretét. A résztvevők fizikai világának ugyanis nemcsak tér-, hanem idővonalozásai is vannak (2.2.). Habár tér és idő szorosan összekapcsolódik, azaz kölcsönösen feltételezi egymást, a deixis működése is azt erősíti, hogy – már csak az összefüggések láttatása érdekében is – a tér és az idő kategóriáját érdemes elválasztani egymástól. Szemben a (16a–h)-vel szemléltetett esetekkel, az olyan időre vonatkozó deiktikus kifejezések sikeres referenciális értelmezéséhez, mint például a *tegnap*, *holnap*, a *múlt héten*, a *jövő hónapban*, *tavaly*, *jövőre* stb., már nem elegendő a beszédesemény fizikai terének a megfigyelése, feldolgozása. Ezek a deiktikus kifejezések ugyanis olyan események nyelvi megjelenítéséhez járulnak hozzá, amelyeknek nincs közvetlen köze a beszédesemény fizikai világához, abban ugyanis nem figyelhetők meg. Mindamellett az idődeixis ezeket az eseményeket referenciálisan megícsak a beszédeseményhez köti: a szóba hozott események időviszonyainak feldolgozását a beszédesemény idejéből kiindulva teszi lehetővé.

A (16j)-ben található *ennyi* névmás – a (15c)-beli *itt* névmáshoz hasonlóan – nem a beszédesemény fizikai, hanem diszkurzív terének az ismeretét, megfigyelését követeli meg. A deixisnek ezt az úgynevezett endoforikus referenciával rendelkező lehetőségét, vagyis a diskurzusdeixist (2.4.) így szintén érdemes megkülönböztetni az úgynevezett exoforikus referenciájú térdeixistől.

Összegezve az eddigieket: A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixisről elmondható, hogy egyfelől alapvető kategóriája a deixisnek, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak. Másfelől az is megállapítható a térdeixisről, hogy nyitott, prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgását reprezentálják. A térdeixis fogalomkörében vonhatók ugyanakkor azok a dolgok, eseményt, módot, állapotot, minőséget, mennyiséget és egyéb körülményt megjelenítő kifejezések is, amelyek megértése megköveteli a beszédesemény fizikai terének a feldolgozását.

Érdemes még röviden kitérni a térdeixis működésének néhány további jellemzőjére is. Előfordul, hogy bizonyos prototipikus térdeixisként funkcionáló nyelvi kifejezésnek van olyan használata

is, amelyben a beszédesemény fizikai világának az ismerete nem játszik meghatározó szerepet, így a deiktikus jelleg is háttérbe szorul.

(17a) Kornél szemben lakik.

(17b) Kornél az iskolával szemben lakik.

A (17a) értelmezéséhez, amelyben a *szemben* helyhatározószó deiktikus funkcióban szerepel, tudnunk kell, hogy a megnyilatkozás hol hangzott el. Ez esetben ugyanis a megnyilatkozó elhelyezkedése jelöli ki a térbeli tájékozódás kiindulópontját. A (17b) értelmezése viszont, amelyben a *szemben* nem önálló deiktikus nyelvi kifejezés, nem függ a diskurzus terének ismeretétől. Szófaját tekintve a *szemben* itt nem határozószó, hanem névutó, amelynek referenciális értelmezését az teszi lehetővé, hogy egy determinált főnévvel együtt (*az iskolával szemben*) alkot nominális szerkezetet, és teszi lehetővé a dimenzionális térkijelölést (l. erre Tolcsvai Nagy 1999, 2001: 132–47).

Meg kell még jegyezni, hogy a térdeixis műveletét nemcsak mutató névmások és helyhatározószók segítségével lehet végrehajtani. A *jön – megy, érkezik – távozik, hoz – visz* ige párok alkalmazása szintén értelmezhető térdeixisként.

(18a) Kornél Bulgáriába jön.

(18b) Kornél Bulgáriába megy.

A (18a–b)-ben szereplő *jön*, illetve *megy* nemcsak Kornélnek a beszélő felé történő közeledését, illetve a tőle való távolodását jelzi, hanem azt is, hogy a beszélő éppen Bulgáriában (18a), illetve éppen nem Bulgáriában (18b) tartózkodik.

A mutató névmási térdeixissel kapcsolatban érdemes azt is megemlíteni, hogy az önálló névmási rámutatás mellett létezik olyan megoldás is, amelyben a mutató névmás egy determinált főnévvel együtt jelenik meg deiktikus nyelvi kifejezésként.

(19) Ez a város egy távoli bolygó, itt élni nem rossz, és itt élni nem jó.

Az úgynevezett kifejtő mutató névmási térdeixist példázza a (19)-ben az *ez a város* szerkezet, amelyben a *város* főnév fogalmilag kifejtetté teszi azt a helyet, amelyet a deixis művelete a résztvevők fizikai világából bevon a diskurzus értelmezésébe (a kifejtő névmási deixisről l. Laczkó 2008: 337–44). A (19) emellett azt is példázza, hogy az *itt* nemcsak a beszédesemény fizikailag megtapasztalható helyét jelölheti, hanem annál jóval nagyobb kiterjedésű területet is, amelynek egy adott pontján maga a megnyilatkozó is elhelyezkedik (az *itt* és a *most* indexikus használatról l. Vecsey 2007: 138–42).

Az eddigiek során a térdeixis működését a beszédesemény tényleges fizikai teréhez kapcsoltuk, amelyet **autodeixis**nek is szokás nevezni. Ám a térdeixisnek létezik egy sajátos, **heterodeixis**nek nevezett lehetősége, amikor a deiktikus nyelvi kifejezések nem a beszédesemény terében ott lévő, hanem csupán odaképzelt entitásokra vonatkoznak (l. Bencze 1993: 44, valamint Tolcsvai Nagy 2001: 178). Ez úgy lehetséges, hogy a megnyilatkozó rámutat egy, a résztvevők fizikai világában észlelhető dologra (pl. fényképre, térképre, maketre, diagramra stb.), amely ikonikusan felidézi azt az entitást, amelyre a deiktikus kifejezés vonatkozik. A (19)-nek is elképzelhető olyan értelmezése, amelyben a megnyilatkozó nem az *ez a város*, illetve az *itt* kifejezésekkel deiktikusan megjelenített helyen tartózkodik, hanem csak a róla készült fényképre vagy rézkarcra mutat rá, amely mind a maga, mind a beszédpartnerre számára lehetővé teszi, hogy az adott várost deiktikusan elhelyezzék a diskurzusvilágban.

2.3. Az idődeixis

Az **idődeixis** fogalma azokat a nyelvi műveleteket öleli fel, amelyek a diskurzus értelmezésébe bevonják a résztvevők fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteket. Az idődeixis a diskurzusban szóba kerülő események idejét a beszédesemény idejéhez köti: olyan időpontokat vagy időtartamokat jelenít meg, amelyeket a megnyilatkozás időbeli körülményeihez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni.

Az idődeixis, amely a temporális viszonyok kontextusfüggő megjelenítését teszi lehetővé, szembeállítható az időviszonyok „abszolút”, vagyis az éppen aktuális beszédeseménnyel függetlenül megjelenítésével.

(20a) Tegnapelőtt este rettentő nagy vihar volt.

(20b) 2009. július 18-án este rettentő nagy vihar volt.

A (20a)-ról és a (20b)-ről tételezzük fel, hogy ugyanarra az elemi (erejű) eseményre vonatkoznak. A különbség közöttük az, hogy a temporális viszonyokat egészen eltérően jelenítik meg. A (20a)-ban szereplő *tegnapelőtt este* deiktikus kifejezésként működik, mert sikeres referenciális értelmezése megköveteli annak ismeretét, hogy mikor is hangzott el ez a mondat. A (20b)-ben szereplő *2009. július 18-án* szerkezet megértéséhez viszont nincs szükség a résztvevők fizikai világával kapcsolatos kontextuális ismeretek mozgósítására, mert ez a kifejezés az adott eseményt olyan időtengelyen helyezi el, amelyen a beszédesemény idejének nincs kitértetett pozíciója. Ez utóbbi esetben legfeljebb csak az a kulturális háttérismeret releváns, amely az adott időszámítási szisztémával kapcsolatos.

Az idődeixis legtipikusabb kifejezőeszközei azok a határozószók (pl. *most, múltkor, majd, ma, tegnap, holnap, idén, tavaly, jövőre* stb.), amelyek a szóba kerülő események idejét az adott megnyilatkozás elhangzásának idejéhez képest jelenítik meg. Az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének középpontjában a *most* helyezkedik el, amely a megnyilatkozás éppen aktuális idejét jeleníti meg. Hogy mire vonatkozik a *múltkor* vagy a *ma*, ehhez az időponthoz viszonyítva válik értelmezhetővé. Mindazonáltal – ahogy az *itt* is jelölhet a fizikailag észlelhetőnél nagyobb kiterjedésű területet, mint például a (19-ben) – a *most* jelölhet a megnyilatkozás elhangzásánál jóval nagyobb időtartamot is.

(21) Régen az erdő vagy a tenger volt ismeretlen és félelmetes az emberek számára, most a világűr az.

A (21)-ben a korábbi korszakokkal szembeállított *most* már-már évszázadnyi időszakot jelöl, amely így természetesen nem azonos a megnyilatkozás elhangzásának idejével, ám mivel azt is felöleli, nem is függetleníthető attól. A *most*-hoz hasonlóan centrális helyet foglal el a körülhatároltabb időtartamot jelölő, ámde ugyancsak kiterjeszhető jelentésű *ma*, amelyhez képest a *tegnap, tegnapelőtt*, illetve a *holnap, holnapután* jelöl – alapesetben – hasonlóan 24 órányi időtartamot a múltban, illetve a jövőben. Szintén centrális helyzetű a még nagyobb, ámde jellemzően nem kiterjeszhető jelentésű, egy évnyi időtartamot kifejező *idén*, amelyhez a *tavaly* és a *jövőre* határozószókat viszonyítjuk (legyen szó akár naptári, akár költségvetési, akár tanévről).

A térdeixissel szemben az idődeixisnek nem a legjellemzőbb kifejezőeszközei a mutató névmások. A tiszta deiktikus használat leginkább egyes magas hangrendű, közelre mutató névmásokra jellemző.

(22) Ilyenkor már hazamenni sem érdemes.

A (22)-ben található *ilyenkor* mutató névmás – prototipikus deiktikus kifejezésként – a megnyilatkozás elhangzását is magában foglaló, viszonylagosan rövid időtartamot jelenít meg, annak minőségére is utalva (vö. még az *ennyiszter* használatával). Deiktikus funkcióban jelenhetnek meg továbbá az olyan közelre mutató névmások, mint az *eddig*, *ezelőtt*, *ezután*, amelyek – kiaknázva AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora nyújtotta lehetőségeket – a megnyilatkozás idejét közvetlenül megelőző vagy követő időtartamot jelölik. Hasonlóképpen metaforikusak azok az úgynevezett kifejtő mutató névmási idődeixisek, amelyek egy főnév segítségével fogalmilag kifejtetté teszik a deiktikusan megjelölt időt (pl. *ebben az időben/órában/hónapban/évben*, *ezen az éjszakán/napon/hétfőn/héten/nyáron*). Ezek a kifejezések általában olyan időtartamokat jelölnek, amelyek magát a beszédeseményt is magukban foglalják, de legalábbis a lehető legközelebb esnek ahhoz.

Az idő vonatkozásában viszont a távolra mutató névmások tisztán deiktikus használata jóval korlátozottabb, mint a közelre mutató névmásoké. A *most* ellentétpárjaként emlegetett, ennél fogva kitüntetett helyzetű *akkor* is csak meglehetősen sajátos körülmények között funkcionál prototipikus idődeixisként.

(23a) Alig múlt tizennyolc akkor.

(23b) 1956-ban menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

(23c) Ötvenhárom évvel ezelőtt menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

Ha valaki a (23a)-val kezd bele egy történet elbeszélésébe, és később sem jelöli meg pontosabban az időt, akkor az elbeszélte eseményeket az *akkor* deiktikus kifejezéssel a beszédesemény idejéhez képest a múlt bizonytalan távolába helyezi. De az is elképzelhető, hogy valaki egy fiatalembert ábrázoló régi fényképre mutatva teszi a (23a) megnyilatkozást. Ekkor az *akkor* névmás deiktikus használata a heterodeixis műveletével jár együtt, hiszen a fénykép csak ikonikusan idézi fel azt az időt, amelyet a beszédesemény 'most'-jával szembeállít. A másik két példa viszont az *akkor* névmás anaforikus használatát szemlélteti. A (23b)-ben az időt nem deiktikusan megjelenítő *1956-ban* kifejezés jelenik meg antecedensként. A (23c)-ben pedig az *ötvenhárom évvel ezelőtt* deiktikus kifejezés funkcionál antecedensként a koreferenciális viszonyrendszer keretében. A temporális viszonyokat megjelenítő – akár önálló, akár kifejtő – távolra mutató névmások nem tisztán deiktikus, hanem anaforikus használata leginkább azzal függ össze, hogy olyan referenciális helyzetek időviszonyait jelenítik meg, amelyek nem figyelhetők meg a résztvevők fizikai világában, és közvetlenül nem is kapcsolódnak ahhoz. Ebből a szempontból tehát lényegileg különböznek a közelre mutató névmási idődeixis korábban említett eseteitől, ahol a viszonyítási pont szerepét a megnyilatkozás létrehozásának ideje könnyen betöltheti. Az olyan időviszonyokat jelölő távolra mutató névmásokra, mint például az *addig*, *abban az időben*, *azon az éjjelen*, inkább az jellemző, hogy viszonyítási pontként nem a megnyilatkozás idejét jelölik ki, hanem a meg nem figyelhető, ámde megérthető referenciális jelenethez kötődő időpontot vagy időtartamot, amelyet – mint a (23b)-ben és a (23c)-ben – egy másik diskurzusbeli kifejezés jelenít meg. Megjegyzendő, hogy a (23a–c) példákban az *akkor* helyett szerepelhetett volna az *ekkor* is. Ám a deiktikus, illetve az anaforikus használat tekintetében az *ekkor*-ra ugyanúgy érvényes az, amit az *akkor*-ról elmondtunk. Az *ekkor* ugyanis nem a *most* szinonimája. A közelre és a távolra mutató forma közötti különbség a deiktikus centrum működésével magyarázható, amelyről a későbbiekben (3.) részletesen szó esik.

Az idődeixis művelete nemcsak határozószókkal és névmásokkal valósítható meg. Egyes ragos, illetve névutós névszók (pl. *őtkor*, *karácsonyig*, *augusztusban*, *három éve*, illetve *egy óra múlva*, *ebéd előtt*, *húsvét körül*) is megjelenhetnek deiktikus funkcióban. Ugyanis e kifejezések sikeres értelmezése is megkövetelheti a megnyilatkozás idejének mint viszonyítási pontnak az ismeretét.

(24a) Szombaton találkoztunk.

(24b) Munka után megint találkozunk!

A (24a)-ban és a (24b)-ben található *szombaton*, illetve *munka után* egyaránt deiktikus kifejezések. A megnyilatkozó ugyanis a (24a)-val vélhetően nem akármelyik szombatra utal, hanem arra, amelyik a megnyilatkozás elhangzásához a legközelebb esett. Ahogy valószínűleg a (24b)-vel sem egy tetszőleges munka utáni időtartamra utal, hanem a lehető legközelebbire.

Az idődeixis fogalmával összefüggésben meg kell még említeni az igeidők nyelvtani kategóriáját is (l. Lyons 1977: 667–90). A magyarban a három igeidő valamelyikével jelölt esemény idejét ugyanis általában a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítjuk, ahhoz képest helyezzük el a jelenben, a múltban vagy éppen a jövőben. Mindazonáltal az igeidők használatának vannak kevésbé kontextusfüggő lehetőségei is.

(25) A víziló hatalmas testével remekül mozog a vízben.

A (25)-nek alapvetően kétféle értelmezése lehetséges. Egyfelől a benne szereplő mondat értelmezhető úgy, hogy az egy konkrét – a résztvevők, de legalább a megnyilatkozó által megfigyelt – eseményre, egy konkrét vízilónak konkrét cselekvésére vonatkozik, amely a beszédeseménnyel egy időben zajlik. Ekkor a jelen idejű igealak használata egyértelműen deiktikus, hiszen a résztvevők fizikai világával kapcsolatos ismereteket von be az értelmezésbe. Másfelől a (25)-nek lehetséges olyan generikus olvasata is, amelyben nem egy konkrét víziló konkrét mozgása jelenik meg, természetesen nem is egy konkrét időben: itt a vízilovak mozgásáról általánosságban és ennél fogva időtlenül van szó. Ebben az esetben a kontextuális ismeretek szerepe, és így a jelen idejű igealak deiktikus jellege is háttérbe szorul. A deiktikus jelleg azonban nem csak a jelen idő esetében halványodhat el.

(26) Egy reggel Piroska elindult meglátogatni a nagymamáját.

Habár a (26)-ban múlt idejű igealak szerepel, azt nagy valószínűséggel mégsem egy – a beszédeseményhez viszonyított – múltbeli eseményre vonatkoztatjuk. Csupán eltávolító funkciót tulajdonítunk neki, amely az említett eseményt a megnyilatkozáshoz képest meghatározatlan időbeli távolságba helyezi (3.).

2.4. A diskurzuseixis

A diskurzuseixis fogalma azokat a nyelvi műveleteket foglalja magában, amelyek az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást valósítják meg (vö. Levinson 1983/1992: 54, 85–94). A diskurzuseixis azért sajátos kategóriája a deixisnek, mert – ellentétben a deixis eddig tárgyalt fajtáival – nem a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis az úgynevezett szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe. Így rá nem az exoforikus, hanem az endoforikus referencia jellemző. Ez a deixisfajta ugyanis magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává.

Habár a referencialitás tekintetében másképpen viselkedik, mint a tér- vagy az idődeixis, a deixis e két tipikus lehetőségéhez mégis rendkívül szoros kapcsolat fűzi a diskurzuseixist. Ugyanis az is alapvető jellemzője, hogy a diskurzust térbeli és időbeli kiterjedéssel rendelkező entitásként teszi hozzáférhetővé. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy a diskurzusra mutató deiktikus kifejezések olyan metaforikus nyelvi kifejezések, amelyek – ahogy a (2)-ben az *ezt*, a (15c)-ben az *itt*, a (16j)-ben az *ennyi példa* kifejezések is megmutatták már – a deiktikus tér-, illetve időjelölés lehetőségeit aknázzák ki.

(27) A: Schulze tiszthelyettes urat vízgyógyintézetbe küldték.

B: Ez igaz?

A (27) második fordulójában, vagyis a B megnyilatkozásában található *ez* a párbeszéd korábbi fordulójára, az A által megfogalmazott állításra reflektál. A közelre mutató névmás tehát a társalgási diskurzus olyan helyére mutat rá, amely a diskurzus idejében a lehető legközelebb van ahhoz, ahol az adott beszélő éppen tart. Amint látható, a mutató névmás önmagában is funkcionálhat diskurzusdeixisként, de kiegészülhet az adott diskurzust vagy diskurzusrészletet fogalmasító nominális szerkezettel is (pl. *ez a könyv, ezt a gondolatmenetet, ebben a fejezetben* stb.). A diskurzusdeixis nyelvi lehetőségei között megemlíthetők még az olyan jelzős szerkezetek is, mint például *az előbbi kérdés, a következő fejezet, a fenti idézet, az alábbi példa* stb., illetve e jelzők főnevesült formái (*az előzőekben, a továbbiakban* stb.), valamint az *előbb, később, fentebb, alább* stb. határozószók. E deiktikus kifejezések jelentős része a diskurzusnak nem annyira a térbeli, hanem sokkal inkább az időbeli aspektusát emeli ki. Egyértelműen ilyenek például a *korábban* és *később* kifejezések, de ide sorolhatók az olyan esetek is, mint például *az előző fejezetekben, itt, ebben a részben, az előbbieken*. A térbeli viszonyokat reprezentáló deiktikus kifejezések egy része ugyanis – ahogy arról már szó esett – metaforikusan idődeixisként is funkcionálhat. Ezek a kifejezések pedig – további metaforizáció segítségével – a diskurzusdeixis műveletében is szerepet kaphatnak. A folyamat tehát ezeknél az eseteknél a következő:

térdeixis → idődeixis → diskurzusdeixis

A térbeli aspektust erőteljesen kiemelő kifejezések (pl. *a fentiekben, alább*) használata inkább az írott diskurzusokra jellemzők, mivel azok – fizikai megjelenésük folytán – a valós térben vizuálisan is megtapasztalhatók.

A diskurzusdeixis további fontos jellemzője, hogy deiktikus funkciója mellett az anafora vagy a katafora szerepét is betöltheti, amennyiben sikeres referenciális értelmezése megköveteli egy korábbi vagy későbbi diskurzusrészlet figyelembevételét. A (27)-ben szereplő *ez* névmás ennél fogva nemcsak diskurzusdeixisként, hanem anaforaként is értelmezhető, amelynek az antecedense A beszélő korábban elhangzott mondata.

(28) Ez a könyv nem a legszebb magyar versek és prózaszemelvények gyűjteménye. Ilyen antológia van elég. A Nemzeti olvasókönyv jellege és rendeltetése más.

A (28)-ban ugyancsak értelmezhető anaforaként is az *ilyen antológia* deiktikus kifejezés, hiszen antecedensként beazonosítható az *a legszebb magyar versek és prózaszemelvények gyűjteménye* nominális szerkezet. Az ugyanebben a példában szereplő *ez a könyv* deiktikus kifejezés pedig egyben kataforaként is funkcionál: postcedense a következő mondatban található *Nemzeti olvasókönyv* tulajdonnév.

(29) Magam sem tudom, mikor olvastam, tán még diákkövel – azt hiszem, Shaw-tól –, ezt a mondatot: A hazug büntetése nem az, hogy nem hisznek neki, hanem az, hogy ő nem hisz másoknak.

A (29)-ben megjelenő *ezt a mondatot* kifejtő mutató névmási diskurzusdeixis szintén katafora is egyben, amelynek antecedense az utána következő egyenes idézet. A (29) ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy a távolra mutató névmási katafora (ritkábban anafora) sajátos grammatikai funkciót, a főmondat utalószói szerepét is betöltheti. Ekkor a mellékmondat jelenik meg postcedensként (vagy antecedensként, ha megelőzi a főmondatot).

A diskurzusdeixist legfőképpen az különbözteti meg a koreferencia egyéb lehetőségeitől, hogy magának a diskurzusnak a szerveződését is reflexió tárgyává teszi. Ennélfogva viszont azokkal a nyelvi jelenségekkel is összefüggésbe hozható, amelyek – kisebb vagy nagyobb mértékű – metapragmatikai tudatosságról árulkodnak (l. Tátrai 2006). Ezen belül is leginkább az úgynevezett diskurzusjelölőkkel (pl. *hát, szóval, tulajdonképpen, az igazat megvallva, egyébiránt*) állíthatók rokonságba, amelyek szintén a diskurzus szerveződéséhez való reflexív viszonyulást fejezik ki.

(30) És akkor most mi legyen?

Amíg a (30)-ban a *most* idődeixisként funkcionál, addig a vele együtt szereplő *akkor* már nem ebben a funkcióban szerepel. Hasonlóan a fentebb említett diskurzusjelölökhöz, az adott megnyilatkozást a diskurzus korábbi részeihez kapcsolja.

(31) Gondolataink befutják hagyományos útjukat, a tanult technikák szerint, automatikusan végrehajtják váltásaikat. És csak most érzékelik el az ideje, hogy áttekintsük mindazt, amit mondtunk.

A (31)-ben szintén szerepel a *most* deiktikus kifejezés, amely ebben az esetben nem a résztvevők fizikai világát vonja be az értelmezésébe. Diskurzusdeixisként a megnyilatkozási tevékenységre reflektáló szövegrészben kap szerepet.

3. A deixis működése és a nézőpont szerveződése

Ahogy arról korábban szó esett, a beszédesemény személyközi, tér- és időbeli viszonyait a diskurzus világával közvetlen referenciális kapcsolatba hozó különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen szerveződnek. A deixis működését a megismerés fiziológiai megalapozottságából következő egocentricizmus jellemzi (vö. Bühler 1934). Ez az egocentricizmus úgy érvényesül, hogy a deiktikus kifejezések a **deiktikus centrum**hoz, vagyis általánosabban szólva: a referenciális tájékozódás kontextusfüggő kiindulópontjához viszonyítva válnak értelmezhetővé, amelyet az *én, itt és most* nyelvi szimbólumok tesznek leginkább explicitté (a deiktikus centrum fogalmáról l. Levinson 1983/1992: 63–4, amelyet a referenciális központ fogalmával funkcionális kognitív keretben értelmez újra Sanders és Spooren 1997, valamint Tátrai 2005).

- A központi személy alapesetben az a személy, aki megnyilatkozik. Hozzá viszonyítjuk a második személyű címzett(ek)et, valamint a harmadik személyű egyéb utaltakat. Így a társadalmi viszonyok is abból a kiindulópontból reprezentálódnak, amelyet a megnyilatkozó társadalmi státusza jelöl ki.
- A központi hely alapesetben az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt tartózkodik. A térbeli viszonyokat, például különböző dolgok (személyek, tárgyak) térbeli elhelyezkedését és mozgását ehhez viszonyítva dolgozhatjuk fel.
- A központi idő alapesetben az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozását teszi. Ehhez viszonyíthatjuk az említett események idejét, dolgozhatjuk fel azok időviszonyait.
- Továbbá a diszkurzív központot is az aktuális megnyilatkozó jelöli. Így a diskurzus bizonyos részeire rámutató deiktikus kifejezéseket is abból a pontból kiindulva értelmezzük, ahol a beszélő a diskurzus folyamatában éppen tart.

A deiktikus centrum feltételezése teszi lehetővé azt is, hogy magyarázni tudjuk azoknak a közelre és távolra mutató deiktikus nyelvi elemeknek a működését, amelyek meghatározó szerepet játsza-

nak a térbeli viszonyok értelmezésében. A közelre mutató deiktikus elemek (*ez, itt, ide, innét, így, ilyen* stb.) a beszélő elhelyezkedésére, illetve a hozzá közel eső helyekre utalnak, a távolra mutató deiktikus elemek (*az, ott, oda, onnét, úgy, olyan* stb.) viszont a beszélőtől távol(abb) eső – vagy a megszólított, vagy mások közelében lévő – helyekre utalnak. Ahogy azonban a korábbiakban (2.) is láthattuk, a közeli és a távoli mutató névmási szembeállítás nemcsak a térbeli, hanem – a metaforizáció segítségével – az időbeli (pl. *eddig – addig, ezekben az években – azokban az években*), valamint a diszkurzusbeli viszonyok (pl. *ez – az, ezen az oldalon – azokon az oldalakon*) deiktikus megjelenítésében is szerepet kaphat. Sőt a közelre, illetve távolra mutató társas viszonyulás kifejezésére is alkalmas lehet.

(32a) Ki ez a férfi?

(32b) Ki az a férfi?

Képzeld el, hogy a (32a)-ban és a (32b)-ben említett személy a beszédesemény résztvevőitől ugyanolyan fizikai távolságra helyezkedik el, történetesen éppen belép egy terem ajtaján. Az *ez–az* oppozíció ebben az esetben nem annyira a térbeli elhelyezkedés, hanem sokkal inkább a társas viszonyulás deiktikus megjelenítésére ad alkalmat. A mutató névmásoknak ugyanis létezik olyan metaforikus használata is, amelyben a közelre mutató forma valamilyen pozitív attitűdöt (tetszés, rokonszenvet, érdeklődést stb.), a távolra mutató forma viszont inkább valamilyen negatív attitűdöt (ellenszenvet, bizalmatlanságot, elutasítást stb.) juttat kifejezésre (a mutató névmási deixis működéséről részletesen I. Laczkó 2008, 2009).

Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a deiktikus nyelvi elemek nem minden esetben a beszélőt jelölik ki a tájékozódási rendszer középpontjának. Egyrészt vannak olyan nyelvek, amelyekben egyes mutató névmások nem a beszélőnek, hanem más résztvevőknek az elhelyezkedéséhez viszonyítanak. Másrészt beszélhetünk a deiktikus kifejezések olyan használatáról is, amikor a deiktikus centrum – részlegesen vagy teljesen – áthelyeződik a beszédesemény másik résztvevőjére, illetve a diskurzusban említett más személyre (esetleg tárgyra). A deixis ezen használatát nevezzük **deiktikus kivetítésnek** (I. Lyons 1977: 579, vö. még Fillmore 1975), amely egyaránt érintheti a térbeli, az időbeli és a személyközi tájékozódás lehetőségeit. A megnyilatkozótól különböző kiindulópontok alkalmazása azért lehetséges, mert a nyelvi tevékenységet folytató emberek – e tevékenység társas megismerő jellegéből következően – képesek arra, hogy behelyezkedjenek mások helyébe, azaz felvegyék mások nézőpontját (I. Tomasello 1999/2002: 103–43). Ennek a deixis működését tekintve is mélyreható következményei vannak. Az is lehetővé válik, hogy annak a referenciális helyzetnek a térbeli, időbeli és személyközi viszonyait, amelyre a megnyilatkozó a másik figyelmet irányítja, a sajátjától eltérő kiindulópontokból reprezentálja.

A térbeli tájékozódás centrumának deiktikus kivetítéséről akkor beszélhetünk, amikor a térbeli viszonyokra utaló deiktikus elemeket nem a beszélő, hanem valamely más személy (vagy dolog) térbeli elhelyezkedéséből ('itt'-jéből) kiindulva értelmezzük.

(33a) Azonnal add ide azt a levelet!

(33b) Azonnal add oda azt a levelet!

A (33a)-ban az *ide* használata azt mutatja, hogy a térbeli tájékozódás centrumát a beszélő elhelyezkedése jelöli ki. A (33b)-ben szereplő *oda* alkalmazása viszont arról árulkodik, hogy a térbeli tájékozódás centruma áttevődik a címzetre, akinek egy hozzá közelebb lévő helyről kell eljuttatnia valamit egy tőle távolabb eső helyre. (Megjegyzendő, hogy a deiktikus kivetítés [(33b)-ben látható esete a magyar nyelv bizonyos területi változataiban, főleg a nyugati országrészen meglehetősen konvencionális megoldásnak számít.) A térbeli tájékozódás centruma azonban nemcsak a címzetre, hanem egyéb harmadik személyű említettre is áttevődhet.

(34) Az ezredes úr kilépett az utcára. Itt is csak a levél járt a fejében.

A (34) második mondatában szereplő *itt* közelre mutató névmás nem a megnyilatkozót, hanem az elbeszélte események szereplőjét, az ezredest jelöli meg a térbeli tájékozódás kiindulópontjaként.

Természetesen nemcsak a tér, hanem az idő deiktikus centrumának kivetítéséről is beszélhetünk. Egyrészt akkor, amikor az időre utaló deiktikus nyelvi elemek referenciális értelmezésének kiindulópontja a megnyilatkozás helyett a befogadás idejére, másrészt akkor, amikor egy említett esemény idejére kerül át.

(35) Most, amikor e sorokat olvasod, én már messze járok.

A közvetett interakcióban, amikor a megnyilatkozás létrehozásának és befogadásának ideje nem esik egybe, a megnyilatkozónak lehetősége van arra, hogy az idő deiktikus centrumát áthelyezze a címzetre. A (35) ezt az esetet példázza: az ott szereplő *most* határozószó és az *olvasod*, illetve *járok* igealakok a címzett befogadói tevékenységének idejét jelenítik meg jelenként. Az idő deiktikus centruma azonban áttevődhet egy harmadik személyű szereplőre is, amennyiben az ő jelene jelöli ki az időbeli tájékozódás középpontját.

(36a) Az ezredes úr kilépett az utcára. Most is csak a levél járt a fejében.

(36b) Az ezredes úr kilépett az utcára. Most is csak a levél jár a fejében.

(36c) Az ezredes úr kilépett az utcára. Akkor is csak a levél járt a fejében.

(36d) Az ezredes úr kilépett az utcára. Ekkor is csak a levél járt a fejében.

A (36a) esetben a *most* az elbeszélte események szereplőjének, az ezredesnek a jelenére utal. A kivetítés azonban az idő tekintetében is csak részleges és időleges, mert a *járt* igealak múlt idejű használatával az időbeli tájékozódás kiindulópontja visszakerül a megnyilatkozó jelenébe. A (36b) azt az esetet szemlélteti, amikor a második mondatbeli időviszonyok (*most*, *jár*) teljesen a szereplő kiindulópontjából reprezentálódnak, a (36c) pedig azt, amikor a második mondatban is a megnyilatkozó kiindulópontja érvényesül az időviszonyok megjelenítésében (*akkor*, *járt*) – azaz nincs szó deiktikus kivetítésről. A (36d)-ben viszont – az *ekkor* alkalmazásának köszönhetően – az időbeli tájékozódás centruma újfent áthelyeződik az elbeszélte események idejébe, hiszen a beszéd-eseménytől távoli, ámde az elbeszélte eseményekhez közeli időpontot jelöl. Az *ekkor* használata egyfelől azért sajátos, mert csak az idő deiktikus centrumának áthelyezésére használatos, a megnyilatkozás idejét nem szokás jelölni vele. Másfelől azért, mert egyúttal a diskurzus egy időben közeli részére is rámutat, és így diskurzusedixisként is funkcionál.

A személydeixis kivetítésének szembetűnő, ugyanakkor korántsem gyakori lehetőségét a korábban már szóba hozott Julius Caesar esete példázza. Azzal, hogy a derék férfiú önmagáról harmadik személyben beszél, tevékenységének értékelése során a külső, elfogulatlan szemlélő látszatát kívánja kelteni (a deiktikus nyelvi elemek elbeszélésbeli szerepéről l. bővebben Tátrai 2002: 51–98). A társas deixis másik altípusaként értelmezhető attitűddeixis szintén szolgálat példát a deiktikus centrum részleges kivetítésére.

(37) A: Mondja, kedves Kati néni, hogy teljesít mostanában Petike?

B: Hát, kedves Apuka, bizony vannak gondok.

Képzeld el, hogy a (37) párbeszéd egy szülői értekezleten zajlik, egy középkorú szülő (A) és egy pályakezdő tanárnő (B) között. A *Kati néni* és az *Apuka* megszólító formák használatával mindkét megnyilatkozásban egy harmadik személyre, a gyerekre kerül át a társas viszonyulás deiktikus

centruma. A beszédpartnerek ugyanis azokkal a megszólító formákkal élnek, amelyeket a gyerek használ, de legalábbis használhatna.

- (38) Az ezredes úr kilépett az utcára. Pedritónak ott is csak a levél járt a fejében.

Képzelnék el azt is, hogy a (38)-ban az *ezredes* és a *Pedritónak* kifejezések – egy koreferenciális viszonyrendszer keretében – ugyanarra a diskurzusvilágbeli entitásra vonatkoznak. Mivel semmi sem utal arra, hogy az első mondatról a másodikra a megnyilatkozó hirtelen megváltozott volna az említett személyhez fűződő társadalmi viszonya, itt is az attitűddeixis centrumának kivetítésére gyanakodhatunk, vagyis arra, hogy a második mondatban valaki másnak, például az ezredes feleségének a kiindulópontja érvényesül, aki történetesen Pedritónak becézi a férjét.

A (33–38) példák a referenciális tájékozódás centrumának csupán részleges áthelyezését szemléltették, amelyek vagy a térbeli, vagy az időbeli, vagy a személyközi tájékozódást érintették. Van azonban lehetőség a deiktikus centrum teljes áthelyezésére is.

- (39) Az ezredes úr kilépett az utcára. „Talán ma szerencsém lesz ezzel a kakassal” – gondolta.

Amikor a megnyilatkozó – ahogy a (39)-ben is megfigyelhető – egyenesen idézi valakinek a szavait vagy gondolatait, az idézet erejéig a deiktikus centrum teljes mértékben átvődik erre a személyre. Mind a térbeli (*ezzel a kakassal*), mind az időbeli (*ma, lesz*), mind a személyközi (*szerencsém*) tájékozódás lehetőségeit az ő kiindulópontja határozza meg.

A deixis működését befolyásolja az a tipikus kapcsolat, amely a beszédeseményt a nyelvileg megjelenített esemény(ek)hez fűzi. A deixisnek mind a kialakulása, mind a működése szempontjából kulcsfontosságúak a résztvevők fizikai világában megfigyelhető események, helyzetek. Az alapvető jelentőségű deiktikus térjelölésre ugyanis ekkor nyílik a legnagyobb lehetőség. Am ahogy korábban szó volt róla, a deixis művelete olyan események megjelenítését is jellemezheti, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszédesemény résztvevőinek világával, azaz nem megfigyelhetők, mint a (32–33) példákban, hanem megérthetők, mint a (34–39) példákban. A perceptuálisan nem feldolgozható, csak nyelvileg hozzáférhető események, helyzetek a deixis működését tekintve tipikusan kétféleképpen lehetnek. A deixis lehetőségei ugyanis szorosan összefüggnek azzal, hogy tételezhető-e közvetlen referenciális kapcsolat a beszédesemény és a nyelvileg hozzáférhetővé tett esemény személy-, illetve tér-idő viszonyai között, avagy nem. E referenciális kapcsolat alapja a beszédesemény és a reprezentált esemény(ek) közötti **térbeli és időbeli kontinuitás** (l. Tátrai 2002: 83–99, 2005). Ha ez a kontinuitás jellemzi a diskurzust, akkor ez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozícióból viszonyul a reprezentálni kívánt események teréhez és idejéhez. Következésképpen lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például *ebben a házban, a szomszéd utcában, a folyó másik oldalán*, illetve *tegnap, néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt században, holnapután* stb. Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a történetmondó ekkor nem élhet a deiktikus kivetítés lehetőségével. Annyi állapítható meg csupán, hogy a deiktikus központ részleges vagy teljes áthelyezése a szereplőkre a történetmondó rögzített tájékozódási centrumához képest történik.

A közvetlen referenciális kapcsolat azokban az esetekben a leginkább szembetűnő, amikor a beszédesemény résztvevői a reprezentált esemény(ek) szereplőiként is megjelennek. Amikor a megnyilatkozó olyan eseményekről számol be, amelyeknek maga és/vagy a címzettje szereplője volt vagy esetleg lesz, az első és a második személyű formák csak közvetett módon utalnak a beszédesemény résztvevőire. Elsődleges funkciójuk ekkor az, hogy a nyelvileg hozzáférhetővé tett események szereplőit jelöljék. (Az első személyű formáknak a narratív diskurzusokban megjelenő kettős funkcióját már Spitzer [1922/1961] megkülönböztette, amikor bevezette az *elbeszélő én* [erzählendes

[Ich] és az *átélő [elbeszél]t én* [erlebendes Ich] fogalompárt.) A deiktikus kivetítés az ilyen diskurzusokban is megfigyelhető.

- (40a) Kiléptem az utcára. Itt is csak a levél járt a fejemben.
- (40b) Kiléptem az utcára. Most is csak a levél járt a fejemben.
- (40c) Kiléptem az utcára. Ott is csak ez a drága postáskisasszony járt a fejemben.
- (40d) Kiléptem az utcára. „Talán ma szerencsém lesz ezzel a kakassal” – gondoltam.

A (40a–d)-ben, amelyek korábbi példák parafrázisai, a megjelenített esemény olyan szereplőjére helyeződik át – részlegesen vagy teljesen – a referenciális tájékozódás központja, akit első személyű formák jelölnek. A (40c) például megengedi azt az értelmezést, amely szerint az *ez a drága postáskisasszony* kifejezés nem a megnyilatkozó 'én' társas viszonyulását jelöli, hanem az eseményeket éppen átélő 'én' attitűdjét juttatja érvényre.

Ha viszont nem áll fenn a beszédesemény és a reprezentált esemény(ek) között az a referenciális kapcsolat, amely a köztük lévő tér- és időbeli kontinuitáson alapul, akkor a megnyilatkozó nem képes arra, hogy egy önálló, autonóm tájékozódási rendszert működtessen. Ennek következtében szinte mondatról mondatra jeleznie kell, hogy a térbeli és időbeli tájékozódás viszonyítási pontját áthelyezi-e az egyik szereplőre, avagy az eseményeket a beszédeseménynek a történet teréhez és idejéhez képest meghatározatlan távlatából szemléli (l. Stanzel 1984: 91). Ezt a lehetőséget – a mindentudó, mindenható narrátort szerepeltető regények mellett – jól szemléltetik a népmesék, amelyeknek már általában a kezdőformulái is a beszédesemény és az elbeszélte események közötti tér- és időbeli kontinuitás hiányára reflektálnak.

- (41) Egyszer volt, hol nem volt, az üveghegyen is túl, ahol a kurta farkú malac túr...

A (41) rögtön bizonytalanná teszi, hogy a későbbiek során elmondottak egyáltalán megtörténtek-e valamikor (*volt – nem volt*). Befogadóként tehát jól tesszük, ha a múlt idejű alakoknak csak eltávolító funkciót tulajdonítunk, és nem gondoljuk róluk, hogy a mi világunk múltbeli eseményeire vonatkoznak. Ebben erősítenek meg bennünket a gyanakvásra méltán okot adó helymegnevezések (*az üveghegyen is túl*), amelyeket szintén nehezen tudnánk bejelölni a mi világunk térképén. Nem csoda hát, hogy a mesék bizonyos záró formuláit már csak ironikusan tudjuk értelmezni (*aki nem hiszi, járjon utána*).

Összegzés

A deixis funkcionális kognitív kiindulópontból olyan nyelvi műveletként értelmezhető, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak. Ez a megközelítés a deixis nyitott, prototípuselvű kategóriáját és kategóriáit a nyelvi megismerés fiziológiai és diszkurzív megalapozottságával szoros összefüggésben tárgyalja.

A diskurzus részvevői az őket körülvevő fizikai világot a saját testükből kiindulva tapasztalják meg, illetve dolgozzák fel. Ám mindez beágyazódik a szociokulturális praxisba, a deixis művelete ugyanis társas interakciót feltételez. A deiktikus kifejezéseket a megnyilatkozó annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédhelyzetre, illetve a beszédhelyzethez kötődő dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére irányítsa. Ha a deixis műveletének leírásakor a nyelvi megismerés e kettős megalapozottságából indulunk ki, ennél lényegi következményei vannak mind a deixis fajtáit, mind a deiktikus centrum működését illetően. A fiziológiai meghatározottságból következően a fizikai világ megfigyeléséhez kötődő térdeixis alapvető kate-

góriaként jelenik meg, amelyet legjobban az mutat, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének a metaforikus alapjául szolgálnak. A fiziológiai meghatározottságból kiindulva magyarázható továbbá a deiktikus centrum egocentrikussága is, amely alapesetben az aktuális beszélőt jelöli ki tér- és időbeli, valamint a személyközi tájékozódás referenciális központjaként. A deixis diskurzív meghatározottsága ugyanakkor a társas deixis kategóriájának lényegi szerepére hívja fel a figyelmet, amely egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, másfelől a résztvevők társadalmi szerepvizonyait teszi felismerhetővé, illetőleg alakíthatóvá. A diskurzív meghatározottság mindamellett azért is megkerülhetetlen, mert ebből kiindulva közelíthető meg a deiktikus kivetés problémája, vagyis az, hogy a résztvevők a tér- és az időbeli, valamint a társas viszonyokat képesek a sajátjukétól eltérő kiindulópontból feldolgozni, illetve mások számára hozzáférhetővé tenni.

SZAKIRODALOM

- Bar-Hillel, Yehoshua 1997 [1970]. Indexikus kifejezések. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó, 171–87.
- Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa S. G. szerk.: *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 36–49.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (szerk.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York, Mouton, xi–xxxiv.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena Fischer.
- Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 79. Debrecen.
- Fillmore, Charles 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *Magyar nyelvjárások* 38. 277–82.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 309–47.
- Laczkó Krisztina 2009. *Emez emitt, amaz amott: pontosan hol is?* In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta, 234–42.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (szerk.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York, Mouton, 1–28.
- Levinson, Stephen C. 1992 [1983]. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (szerk.): *The handbook of pragmatics*. Oxford, Blackwell, 97–121.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (szerk.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 85–112.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (szerk.): *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 223–255.
- Shina, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. In: http://www.lucs.lu.se/ftp/pub/LUCS_Studies/LUCS85/Sinha.pdf.
- Spitzer, Leo 1961 [1922]. *Stilstudien II*. (reprint). München, Hueber.
- Stanzel, Franz K. 1984. *A theory of narrative*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az ÉN az elbeszélésben*. Budapest, Argumentum.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–94.

- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 207–29.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum, 617–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. (Ford.: Gervain Judit.) Budapest, Osiris Kiadó.
- Vecsey Zoltán 2007. Az indexikus hipotézis. In: *Név és tárgy. A tulajdonnevek szemantikájáról*. Debrecen, DE Kossuth Egyetemi Kiadó, 115–55.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London, Arnold.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.

Tátrai Szilárd
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

A brief survey of the issue of deixis

This paper approaches deixis, one of the favourite topics of traditional pragmatic research, from a functional cognitive point of view. It presents deixis as an operation that extends discourse interpretation to involve the participants' physical and social world; that is, to rely on their contextual knowledge based on their mental processing of spatial, temporal, and interpersonal relationships of the given speech situation. This approach takes the phenomenon of deixis to be closely connected with the physiological and discursive grounding of linguistic cognition.

Discourse participants start from their own bodies in experiencing and mentally processing the physical world that surrounds them. However, that process is embedded in socio-cultural praxis, due to the fact that the operation of deixis presupposes social interaction. The speaker uses deictic expressions in order to draw the addressee's attention to the speech situation, or to an object or event occurring in it, or to a constituent or property of such an object or event. If, in describing the operation of deixis, we start from the dual grounding of linguistic cognition, this has essential consequences for the kinds of deixis we observe and for the working of the deictic centre. Embodied grounding makes spatial deixis a basic category associated with observation of the physical world; this is best shown by the fact that some deictic expressions referring to spatial relationships may serve as metaphorical bases for the deictic expression of interpersonal, temporal, or discourse-internal relationships. The egocentricity of the deictic centre, making the actual speaker the referential centre of spatial, temporal, and interpersonal orientation in the default case, can also be explained in terms of physiological determination. On the other hand, the discursive grounding of deixis draws our attention to the essential role of social deixis that underlies the roles of the participants of a speech situation, making their respective social roles recognizable and pliable. Discursive grounding is also necessary for making the problem of deictic projection tractable, where the term 'deictic projection' refers to the fact that participants are able to process spatial, temporal, and interpersonal relationships, and make them accessible for others, form a vantage point other than their own.

Keywords: embodied and discursive grounding of cognition, situational context, physical and social world of participants, deictic centre, deictic projection, spatial and temporal continuity